

ملا اسماعیل اصفهانی

شرح الحکمة العرشية

پاسخ به اشکالات احسانی بر عرشیه ملاصدرا

تصحیح و تحقیق: احسان کردی اردکانی

www.ketab.ir

انتشارات حکمت

تهران، ۱۴۰۰

قیس‌نامه اصفهانی

ایمده‌نامه قیس‌نامه: بر روی نسخه‌های خطی و چاپی

کتابخانه ملی ایران، بخش خطی و چاپی، تهران

سرشناسه: دوکیم، ملا اسماعیل، ۱۳۰۴ق.

عنوان قراردادی: الحکمة العرشية. شرح

عنوان: شرح الحکمة العرشية

نویسنده: ملا اسماعیل اصفهانی؛ تصحیح و تحقیق: احسان کردی اردکانی

مشخصات نشر: تهران: حکمت، ۱۴۰۰

مشخصات ظاهری: ۴۴۱ ص، مصور

شابک: 978-964-244-190-7

وضعیت فهرست‌نویسی: فیبا

موضوع: صدرالدین شیرازی، محمدبن ابراهیم، ۹۷۹-۱۰۵۰ق.

الحکمة العرشية -- نقد و تفسیر

موضوع: فلسفه اسلامی -- دفاعیه‌ها و ردیه‌ها

موضوع: Islamic philosophy -- Apologetic works

موضوع: الهیات، Theology

موضوع: معاد، Resurrection (Islam)

شناسه افزوده: کردی اردکانی، احسان، ۱۳۶۴، مصحح، مقدمه‌نویس

شناسه افزوده: صدرالدین شیرازی، محمدبن ابراهیم، ۹۷۹-۱۰۵۰ق.

الحکمة العرشية . شرح

رده‌بندی کنگره: ۱۴۰۰ ش ۴/د ۱۰۸۰ BBR

رده‌بندی دیویی: ۱۸۹/۱

شماره کتاب‌شناسی ملی: ۵۰۴۷۲۴۸

روزنامه خراسان

فروشگاه اینترنتی

ایستگاه خبری و نشریات

روزنامه خراسان

انتشارات حکمت

تهران، خیابان انقلاب، ابتدای ابوریحان، شماره ۹۴، کدپستی: ۱۳۱۵۶۹۴۱۶۵

تلفن: ۶۶۴۶۱۲۹۱۰ / ۶۶۴۱۵۸۷۹ شماره: ۶۶۴۰۶۵۰۵

سایت: www.hekmat-ins.com

www.hekmat-ins.com

hekmatpub

info@hekmat-ins.com

hekmatpub

شرح الحکمة العرشية

(پاسخ به اشکالات احسانی بر عرشیه ملاصدرا)

اثر ملا اسماعیل اصفهانی

تصحیح و تحقیق:

احسان کردی اردکانی (عضو هیئت علمی دانشگاه اردکان)

چاپ اول: ۱۴۰۰ ش. ۱۴۴۲ ق.

شمارگان: ۵۰۰ نسخه

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۲۴۴-۱۹۰-۷

حروفچینی و صفحه‌آرایی: واحد تولید حکمت

چاپ و صحافی: شرکت چاپ و نشر کیمیای حضور

(کلیه حقوق محفوظ و مخصوص ناشر است)

تکثیر، انتشار و بازنویسی این اثر یا قسمتی از آن به هر شیوه (از قبیل چاپ، فتوکپی، الکترونیکی، صوت و تصویر) بدون اجازه مکتوب ناشر ممنوع است و پیگرد قانونی دارد.

۱۳۵۰۰۰ تومان

فهرست

۱۵	مقدمه
۲۰	مروری بر زندگی نامه احسانی
۲۴	تکفیر احسانی
۲۶	خواب‌ها و رؤیاهای احسانی
۲۸	تأملی در رؤیاهای احسانی
۳۰	احسانی و جسم هورقلیا
۳۲	معاد جسمانی
۳۵	معراج جسمانی رسول اکرم صلی الله علیه و آله
۳۶	جایگاه احسانی در بین منتقدین فلاسفه اسلامی
۳۹	زندگی نامه و احوالات حکیم ملا اسماعیل اصفهانی
۴۱	بررسی دیدگاه‌ها در مورد یکی انگاری ملا اسماعیل اصفهانی با حاج ملا اسماعیل درب کوشکی
۴۳	دیدگاه استاد سید جلال الدین آشتیانی
۴۶	دیدگاه استاد جلال الدین همایی
۴۸	دیدگاه مختار
۴۹	نگاهی به قضاوت‌ها نسبت به شرح دو شارح
۵۴	دیدگاه مختار
۵۸	تحلیل محتوایی شرح عرشیه
۵۸	سبب نگارش شرح عرشیه
۵۹	انتقاد از خطبه مصنف

- ۶۱ اقسام كشف و حصول علوم برای انسان
 ۶۴ ادعای احسانی مبنی بر عدم تطابق قول حکما با قواعد دین
 ۶۸ نسبت دادن کفر به مصنف در بحث سنخیت
 ۷۱ برداشت احسانی از قاعده بسیط الحقيقة و نقد آن
 ۷۴ دیدگاه احسانی در مورد آرا و نظریات خاص ملاصدرا
 ۷۶ برداشت احسانی از حقیقت واحده وجود
 ۷۸ دیدگاه احسانی راجع به عینیت وجود و ماهیت
 ۷۹ افتزایی به حکما که حق تعالی ماده اشیاست
 ۸۰ شبهه تصحیح و مشخصات و رموز نسخ و عکس نسخ خطی
 ۸۹ تقدیر و تشکر

شرح الحكمة العرشية

- ۹۱ المدخل
 ۹۲ سبب تألیف الرسالة
 ۹۳ في بيان حقيقة الحمد
 ۹۵ في اسم الله
 ۹۶ المراد من الإسلام و شرح الصدر
 ۹۷ طرق حصول العلوم للنفوس الإنسانية
 ۹۸ أقسام الكشف على رأي الأحساني و نقده
 ۱۰۴ دفع إشكال الأحساني حيث قال: «و في عبارته عكس الترتيب الطبيعي»
 ۱۰۷ أقسام الموجود من حيث الكمال و النقص
 ۱۱۰ شرح قول المصنف: «و جعل لهم لسان صدق...»
 ۱۱۱ شرح قول المصنف: «و الصلاة على خير من أنزل عليه الكتاب»
 ۱۱۲ شرح قول المصنف «و أشرف من أوتي الحكمة و فصل الخطاب»
 ۱۱۳ مراتب العلم بالأشياء
 ۱۱۵ شرح قول المصنف: «محمّد و آله الفائزين من ميراث النبوة و الحكمة...»
 ۱۱۸ الوجوه التي ذكرها الأحساني لقول المصنف: «و لهم الدعاء من الحق الأعلى»
 ۱۲۱ نقد هذه الوجوه و ذكر الوجوه المحتملة
 ۱۲۲ نقد الأحساني على عدم رعاية براعة الاستهلال في كلام المصنف و جوابه

- بعض المسائل النافعة في دفع اعتراضات الأحساني ۱۲۴
- المسألة الأولى في أصالة الوجود ۱۲۴
- المسألة الثانية في تشكيك الوجود ۱۳۰
- المسألة الثالثة في أنّ الوجود هو المفعول بالذات ۱۳۸
- المسألة الرابعة في السنخية بين العلة والمعلول ۱۴۰
- جواب تقوّهات الأحساني على كفر المصنّف في بحث السنخية ۱۴۳
- المراد من قاعدة بسيط الحقيقة ودفع توهمات الأحساني ۱۴۴
- بحث في وقوع الاكتناه أو عدمه بالنسبة إلى ذات الله ۱۴۶
- معنى الوجود والماهية في كلام المصنّف والأحساني ۱۵۲
- سبب اختلاف الحكماء على رأي الأحساني ونقده ۱۵۵
- شرح قول المصنّف: «و لم يكن وصلت إليها...» ۱۵۶
- اعتراض الأحساني على وجود كلمات المصنّف في كتب الحكماء وجوابه ۱۵۷
- تفسير قول مولانا أمين المؤمنين رحمته الله: «انتهى المخلوق إلى مثله» ۱۵۸
- بحث في المثل النورية ۱۵۹
- مقصود المصنّف من البيوت والبرايا ۱۶۵
- مخالفة أكثر عقائد المصنّف لما عليه كافة المسلمين على رأي الأحساني ۱۶۷
- دفع شبهة الأحساني في كون العقل بسيط الحقيقة ۱۷۰
- السّر في تسمية الكتاب بالحكمة العرشية ۱۷۲
- في ذكر أقسام العلم وبيان أشرف العلوم ۱۷۵
- دفع الشبهة الأحساني حيث قال: البراهين في كتب المصنّف تفيد إسكات الخصم وإقناعه ۱۷۸
- المشرق الأول في العلم بالله وصفاته وأسمائه وآياته ۱۸۳
- قاعدة لدنّية في تقسيم الموجود ۱۸۳
- أدلة استحالة كون واجب الوجود بالذات جزءاً من غيره ۱۸۴
- إثبات أول الوجود وشرح قول المصنّف ۱۸۶
- بحث في محل التقسيم عند المصنّف ۱۸۷
- نقد قول الأحساني في أنّ محل التقسيم هو الحادث ۱۹۱
- دفع توهم الأحساني حيث قال: «الحق عندهم مادة كلّ شيء» وبيان مقصود ۱۹۲
- كلام صاحب الفتوحات والإنسان الكامل ۱۹۴
- ذكر إطلاقات حقيقة الوجود ۲۰۶

- ٢٠٧ بيان اعتراضات الأحساني حول معنى الوجود وأحكامه و دفعه
- ٢١٥ بيان قول الأحساني في محل التقسيم و نقده
- ٢٢٣ كلام الأحساني في حقيقة الأعيان الثابتة و نقده
- ٢٢٦ ذكر الطريقتين لإثبات واجب الوجود
- ٢٢٨ ذكر إطلاقات العموم والخصوص
- ٢٣١ شرح قول المصنّف: «أو نقص...» و دفع الشبهات الأحساني
- ٢٣٣ برهان المصنّف لإثبات واجب الوجود
- ٢٣٣ إشكال الشيخ الشارح على برهان المصنّف و جوابه
- ٢٣٥ بيان الأحساني لمعنى الوجود و نقده
- ٢٤٣ بيان معنى الوجود و الماهية في كلام الأحساني و نقده
- إشكال الأحساني على تقسيم المصنّف «غير حقيقة الوجود إمّا ماهية من
- ٢٥٣ الماهيات أو وجود خاص» و جوابه
- ٢٥٩ اعتراض الأحساني على كون الماهية موجودة بالوجود لا بنفسها و جوابه
- ٢٦٠ إيراد الأحساني في مسألة الوجود على المصنّف و جوابه
- ٢٦٦ بيان الأحساني في أنّ الماهيات قبل الإيجاد لم يكن شيئاً و نقده
- ٢٧٥ مراتب الدهر
- شرح قول المصنّف: «و ذلك الوجود إن كان غير حقيقة الوجود...» و جواب
- ٢٧٨ إيراد الأحساني
- ٢٨٢ بيان الأحساني في تقدّم البسائط على المركّب و نقده
- ٢٨٥ شرح قول المصنّف: «و العدم لا دخل له في موجودة...»
- ٢٨٦ إشكال الأحساني على قول المصنّف: «و إن دخل في حده» و جوابه
- ٢٩١ إشكال الأحساني على قول المصنّف: «و ثبوت كل مفهوم لشيء...» و جوابه
- ٢٩٧ رأي الأحساني على استدلال المصنّف و نقده
- ٣٠٠ شرح قول المصنّف: «فظهر أنّ أصل موجودة كلّ موجود...»
- اعتراض الأحساني على المصنّف حيث قال: «أصل موجودة كل موجود هو
- ٣٠٢ محض حقيقة الوجود» و جوابه
- ٣٠٤ نفي الحدّ و النهاية عن حقيقة الوجود
- ٣٠٥ إشكال الأحساني على قول انتهاء الأشياء إلى الله و جوابه
- ٣٠٦ نقد قول الأحساني حيث قال: إيجاد الأشياء من نفس ذاته يلزم منه النقص
- ٣٠٧ نفي الجنس و الفصل و الحدّ و البرهان عن حقيقة الوجود

فلسفه اسلامی در ایران از سده های نخستین پس از اسلام در میان علما و دانشمندان اسلامی رواج یافته و به تدریج به یک مکتب فلسفی متمایز تبدیل گردید. این مکتب فلسفی که به مکتب فلسفه اسلامی معروف است، از سده های نخستین پس از اسلام در ایران رواج یافته و به تدریج به یک مکتب فلسفی متمایز تبدیل گردید. این مکتب فلسفی که به مکتب فلسفه اسلامی معروف است، از سده های نخستین پس از اسلام در ایران رواج یافته و به تدریج به یک مکتب فلسفی متمایز تبدیل گردید.

مقدمه

ضرورت احیا و تصحیح نسخ خطی بر کسی پوشیده نیست به خصوص در زمینه علوم عقلی و فلسفی که مباحث آن محدود به زمان و مکان خاصی نیستند. آرا و افکار حکما و فلاسفه هیچ گاه غبار کهنگی بر آن نمی نشینند و همچون آبی زلال تشنگان حقیقت را سیراب می کند. شاهد بر این مدعا آرا و افکار حکمای بزرگی چون سقراط، افلاطون و ارسطوست که پس از طی قرن ها هنوز دستاوردهای فلسفی آنان مطمح نظر اندیشمندان است. در بین حکمای اسلامی، ملاصدرا با تأسیس حکمت متعالیه جایگاه خاصی دارد. وی با بهره گیری از آثار متکلمین، حکما و عرفای گذشته و توجه به آیات قرآن و روایات ائمه اطهار (علیهم السلام) توانست نظامی را پیریزی کند که راهکارهای جدیدی را در حل مسائل اصلی فلسفه اسلامی ارائه دهد و حکمای بعد از خود را تحت تأثیر اندیشه ها و افکار خود قرار دهد. به برکت این مکتب فلسفی، حکمای بزرگی رشد کردند که هر کدام نقش بسزایی در تفسیر و تبیین آرای وی ایفا کردند.

در بین شارحین حکمت صدرایی ملا اسماعیل اصفهانی معروف به واحدالعین جایگاه ویژه ای دارد. او از یک طرف شاگرد بزرگ ترین حکیم زمان خود ملاعلی نوری، و از طرف دیگر استاد شخصیت نام آوری چون ملاهادی سبزواری بوده است؛ از این رو آشنایی با عقاید و افکار

ملا اسماعیل اصفهانی به عنوان یکی از شارحان حکمت صدرایی ما را در فهم بهتر افکار این مکتب یاری می‌رساند.

از جمله تألیفات ملا اسماعیل اصفهانی شرح الحکمة العرشية است که در پاسخ به اشکالات احسانی بر عرشیه ملا صدرا نوشته شده است. احسانی در مقام منتقد ملا صدرا نقدهای عدیده‌ای بر مبانی ملا صدرا وارد کرده است و همین امر سبب شده است تا حکیم ملا اسماعیل اصفهانی به عنوان شارح و مدافع حکمت صدرایی به دفاع از آرا و عقاید ملا صدرا برخیزد و به اشکالات او پاسخ دهد. تصحیح این اثر گران قدر ما را با اشکالات احسانی و جواب‌های حکیم ملا اسماعیل اصفهانی آشنا، و کمک شایانی در فهم آرا و عقاید ملا صدرا می‌کند.^۱

در مورد شرح ملا اسماعیل اصفهانی باید گفت که شرح ایشان بر عرشیه ناقص بوده و تا مبحث «اقامة عرشية: کل ما هو بسیط الحقیقة فهو بوحدته کل الأشياء» (در حدود چهار صفحه از کتاب عرشیه طبق چاپ انتشارات مولی)، شرح داده شده است. علت ناتمام ماندن شرح او بر ما معلوم نیست و شاید رحلت ایشان مانع از انجام این کار شده باشد. همچنین باید متذکر شد که ایشان حدود هشتاد صفحه از جلد اول دوره سه جلدی شرح عرشیه احسانی که در آن انتقادهایی به آرای ملا صدرا شده را مورد بررسی قرار داده است و به اشکالات احسانی پاسخ داده است.

همان‌طور که ملا اسماعیل اصفهانی در مقدمه کتاب خود متذکر می‌شود هدف اصلی از نوشتن چنین شرحی، پاسخ به اشکالات شیخ احمد احسانی بر عرشیه ملا صدراست. شرح عرشیه ملا اسماعیل شرحی مزجی با رویکردی

۱. استاد سید جلال‌الدین آشتیانی، قصد تصحیح آثار ملا اسماعیل اصفهانی را در یکی از مجلدات مجموعه آثار حکمای الهی ایران داشتند که موفق به انجام این کار نشدند. نک. سید جلال‌الدین آشتیانی، مجموعه آثار حکمای الهی ایران، ج ۴، ص ۵۴۲.

توضیحی بر عرشیه است که هدف شارح علاوه بر توضیح و تبیین عبارات ملاصدرا، پاسخ به ایرادات احسانی است. شیوه پاسخگویی به اشکالات چنین است که ایشان ابتدا اشکالات احسانی را نقل می‌کند و سپس به نقد و بررسی آن می‌پردازد. ملا اسماعیل اصفهانی عین عبارات احسانی را نقل قول می‌کند و هیچ‌گونه دخل و تصرفی در آن نمی‌کند. البته در موارد معدودی عبارات احسانی را تلخیص کرده، ولی در عین حال امانت‌دار خوبی بوده است. خوشبختانه شرح عرشیه احسانی در سه جلد به چاپ رسیده است. تنها در بعضی موارد اختلافات جزئی در نقل قول‌ها دیده می‌شود که ناشی از اختلاف نسخ است.

شرح عرشیه ملا اسماعیل اصفهانی طبق اسلوب و سبک حکمت متعالیه نوشته شده است. ایشان از شاگردان ملا علی نوری بوده، و جزء شارحین طراز اول حکمت صدرایی محسوب می‌شود. استفاده از آیات و روایات و ارجاع به عبارات ملاصدرا و در بعضی موارد به کلمات عرفا در سرتاسر شرح عرشیه ملا اسماعیل مشهود است. سبک نگارش حکیم ملا اسماعیل شیوا، روان، پخته و عالمانه است و شبیه به شیوه نگارش استاد خود ملا علی نوری و ملاصدرا است. از پاسخ‌هایی که به اشکالات احسانی داده، این نکته استنباط می‌شود که او پای‌بند به مبانی حکمت متعالیه است و در ابتدای شرح خود به بیان اصول حکمت متعالیه چون اصالت وجود، تشکیک وجود، سنخیت بین علت و معلول و... می‌پردازد و به اشکالاتی که ممکن است به ذهن خواننده خطور کند پاسخ می‌دهد.

از دید نگارنده ایشان در نقل قول عبارات احسانی و در جواب به اشکالات او جانب انصاف را فرونگذاشته و در مواردی سعی کرده نشان دهد که اختلاف بین ملاصدرا و احسانی لفظی است هر چند که در اغلب موارد چنین نیست. دیدگاه ملا اسماعیل اصفهانی این است که احسانی به دید تأمل در سخنان ملاصدرا نظر نکرده و بیشتر اشکالات احسانی قبل از آنکه بر ملاصدرا وارد

شود بر فهم او از عبارات صدرالمتألهین وارد است. در بعضی موارد نیز سعی کرده است تا عبارات احسانی را به گونه‌ای توجیه کند که با سخنان ملاصدرا سازگار باشد. شاید بتوان گفت که خصیصه «توجیه» که در عبارات حکیم سبزواری دیده می‌شود از استاد خود ملا اسماعیل به ارث برده باشد.^۱

ایشان تبحر خاصی در تفسیر آیات و روایات صادره از معصومین دارد و از جواب‌هایی که به احسانی می‌دهد معلوم می‌شود که شارح تسلط تامی بر آیات و روایات دارد و سعی دارد نشان دهد که آرا و افکار ملاصدرا تنافی با مضمون آیات و روایات ندارد بلکه مفسر و مبین آن است.

در مورد شرح عرشیه احسانی باید گفت که سرتاسر این شرح اشکال و ایراد بر عبارات ملاصدراست و می‌توان آن را نوعی شرح انتقادی نامید. احسانی معتقد است که آراء افکار ملاصدرا منافای با آیات و روایات است. احسانی خود را در جایگاه مفسر و شارح بیان ائمه معصومین علیهم‌السلام می‌داند و هرگز بین سخنان خود و بیانات ائمه منافاتی نمی‌بیند. او معتقد است که آنچه می‌گوید از خودش نیست بلکه مستفاد از بیانات ائمه معصومین است؛ بنابراین اگر کسی بر او اشکالی وارد کند گویا بر ائمه معصومین علیهم‌السلام اشکال وارد کرده است. او می‌گوید: میان من و او [ملاصدرا] مشاجره نیست که سخنان او را یک به یک طرح و رد کنم؛ لیکن او بر مذاق اهل تصوف و حکمت سخن می‌گوید و من بر مذاق سادات خودم که ائمه دینند.^۲

وی تمام علوم و معارف را نزد پیامبر و امامان می‌داند و معتقد است که عقل آن‌گاه می‌تواند به ادراک امور نائل شود که از انوار اهل بیت روشنی گیرد و این شرط در شناخت‌های نظری و عملی یکسان وجود دارد. درست است که تعقل

۱. نک. ملاهادی سبزواری، شرح المنظومة، ج ۱، ص ۲۱۳.

۲. دایرة المعارف بزرگ اسلامی، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، ج ۶، ص ۶۶۴.

در اصول و معارف دین واجب است اما از آنجا که حقیقت با اهل بیت همراهی دارد، صدق احکام عقل در گرو نوری است که از ایشان می‌گیرد.^۱ او می‌گوید تمسکش به اهل بیت در دریافت حقایق سبب شده است که در برخی مسائل با بسیاری از حکما و متکلمان مخالفت کند.^۲

توجه به این نکته لازم است که اصطلاحاتی که احسانی به کار می‌برد در مواردی با آنچه از این اصطلاحات در حکمت رایج فهمیده می‌شود تفاوت دارد و صرفاً اشتراک لفظ دارند؛ مانند اصطلاح وجود و ماهیت. احسانی معتقد است هستی یافتن شیء، یک جنبه‌اش فعل خداست که همان وجود است و جنبه دیگرش انفعال خود فعل یعنی ماهیت شیء.^۳

طبق بیاناتی که شد می‌توان نتیجه گرفت که آنچه برای احسانی در درجه اول اهمیت دارد روایات اهل بیت علیهم‌السلام است و عقل را هم در پرتو آن قبول دارد و به سبب فهم خاصی که از روایات دارد کسانی چون ملاصدرا، فیض کاشانی و محی الدین ابن عربی را متهم به عدم فهم آیات و روایات می‌کند و با صراحت به فیض کاشانی لقب «مسیء الدین» و به محی الدین ابن عربی لقب «ممیت الدین» می‌دهد. آنچه نگارنده بدان معتقد است اینکه همان طور که ملا اسماعیل اصفهانی بر حکمای بعد از خود تأثیر بسزایی گذاشت، احسانی نیز تا حدودی در این امر موفق بود و توانست بنیان‌گذار فرقه‌ای به نام شیخیه در بین شیعیان شود. شباهت‌هایی بین آرای او و مکتب تفکیک نیز دیده می‌شود. در بخش تحلیل محتوایی شرح عرشیه به گوشه‌ای از این شباهت‌ها و اشکالاتی که احسانی بر ملاصدرا کرده، اشاره می‌شود.

۱. همان، ج ۶، ص ۶۶۴.

۲. همان.

۳. همان، ج ۶، ص ۶۶۶.